

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Грозян Н.Ф.

Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського

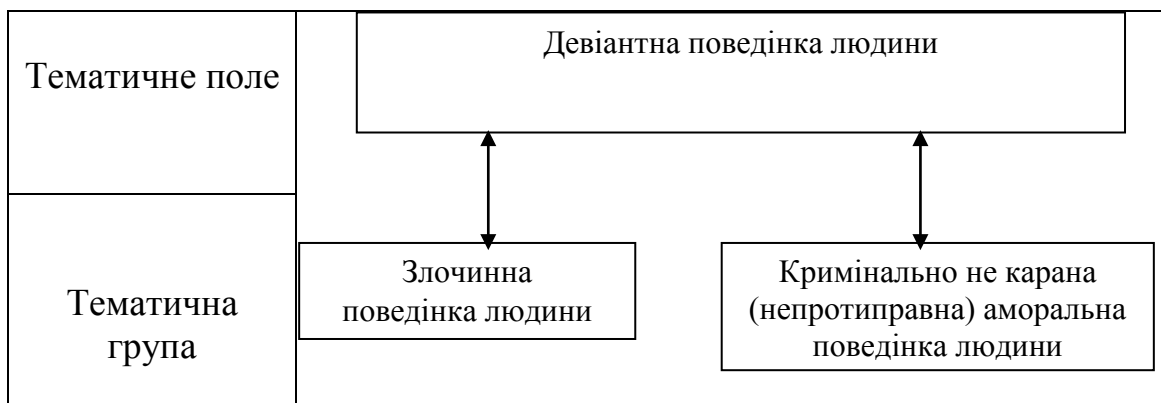
Дослідження фразеологічних одиниць за тематичними групами переміщується в наш час у центр уваги лінгвістів, оскільки підвищений інтерес до системного вивчення фразеології поставив перед дослідниками проблему ідеографічного опису фразеологічного складу мови [Эмирова 1988: 60; Прадід 1997: 9]. Що ж до лексичного складу мови, то проблеми опису його в ідеографічному аспекті набагато активніше опрацьовувалися в сучасній лінгвістичній літературі [Морковкин 1997; Соколовская 1999; 2000 та ін.].

Мета пропонованої статті – вирізнити з фразеологічного складу української мови групу фразеологічних одиниць (ФО), загальна семантична ознака яких має екстралінгвістичну природу (всі вони позначають девіантну поведінку людини), й описати семантичні особливості цих ФО із урахуванням досягнень сучасної фразеологічної та психологічної наук. Часом потрібною є праця кількох поколінь дослідників, які іноді належать до цілком віддалених ділянок людських знань, щоб зрештою представити явище в усій його загальності й системності. Фразеологічна ідеографія не є винятком. Ю.Ф. Прадід так висловився з цього приводу: “...сучасний етап розвитку наукових знань якраз і характеризується розширенням аспектів вивчення одного й того ж самого об’єкта різними науками, іншими словами один і той самий об’єкт вивчається з більшою спеціалізацією” [Прадід 2002:24].

У психологічних словниках поняття “девіантна поведінка (від лат. *deviatio* – відхилення)” [Психология. Словарь 1990: 94] тлумачиться як “система вчинків чи окремі вчинки, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим чи моральним нормам” [Психологический словарь 1998: 407; Психология. Словарь 1990: 257]. У походженні девіантної поведінки, як свідчать психологи [Психологический словарь 1998; Психология. Словарь 1990], велику роль відіграють дефекти правової та моральної свідомості, потреби особистості, особливості характеру, емоційно-вольової сфери. Вчені визнають основні види девіантної поведінки: 1) злочинна поведінка людини; 2) кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини. На думку психологів, зв’язок між цими видами девіантної поведінки людини полягає в тому, що скоєнню правопорушень нерідко передуює аморальна поведінка, яка стала звичною для людини.

Фразеологічні засоби вираження девіантної поведінки людини, як, власне, й лексичні, не були предметом комплексного дослідження в мовознавстві. Семантичний аналіз ФО, що об’єднуються в тематичне поле “Девіантна поведінка людини” (ієрархічна структура ідеографічної класифікації подається за Ю.Ф. Прадідом [1997: 40]), дає підстави запропонувати структуру тематичного поля (див. Схему 1), яка відповідає рубрикації девіантної поведінки, поданій у психологічній науці:

Схема 1. Структура тематичного поля ФО «Девіантна поведінка людини»

Досліджений матеріал засвідчує, що ідеографічна структура фразеологічної мікросистеми “Злочинна поведінка людини” не є розгалуженою. У ній відсутні ланки: семантична група, семантичне поле. Тематична група ФО “Злочинна поведінка людини” складається безпосередньо з синонімічних рядів зі значеннями:

а) позбавити кого-небудь життя; вбити: *вкоротити віку (життя)* [ФСУМ: 136]; *відбирати (віднімати) / відібрати (відняти) життя* [ФСУМ: 114]; *перерізати жили* [ФПМЛ: 159]; *уложити у копи* [ФСУМ: 913]; *позбавляти / позбавити життя (віку і т. ін.)* [ФСУМ: 661]; *випустити кишки (рідко тельбухи, бандури)* [ФСУМ: 100] тощо;

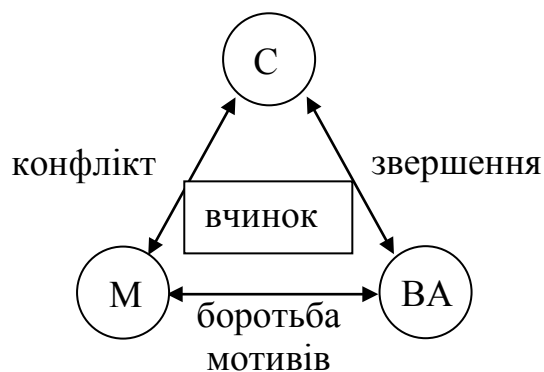
б) побити кого-небудь: *обламати (обломити) / обламувати ребра (боки)* [ФСУМ: 569]; *годувати бебехами (буханцями)* [ФСУМ: 179]; *обідрати / обдирати шкуру* [ФСУМ: 566]; *натовкти (натерти) морду (пику)* [ФСУМ: 537] тощо;

в) чинити замах на чиєсь життя: *важити на життя* [ФПМЛ: 160]; *зводити / звести рахунки* [ФСУМ: 327] тощо;

г) бути викритим на місці злочину (крадіжки, спекуляції тощо): *впійматися (пійматися, попастися і т. ін.) на гарячому* [ФСУМ: 149]; *впійманий, спійманий) на гарячому* [ФСУМ: 149] тощо;

г) силоміць позбавити незайманості (згвалтувати): *забрати (зірвати, зняти і т. ін.) вінок* [ФСУМ: 299]; *потолочити віночок* [ФПМЛ: 48]; *розвивати вінець* [ФПМЛ: 47] тощо.

Приклади переконують, що на позначення злочинної поведінки людини ФО передають: 1) повний вчинковий акт (ВА); 2) неповний ВА. При повному ВА діє закон внутрішнього визрівання вчинку (закон достатньої підстави) [Основи психології 1999: 190; Грозян 2001: 159-160]. Ситуаційний конфлікт переходить у мотиваційну амбівалентність, а потім у ВА (див. Схему 2):

Схема 2. Загальна схема вчинку як логічного осередку психології

С – ситуація

М – мотивація

ВА – вчинковий акт

Розглянемо окремі приклади: *Двоє відбирають життя в третього і закопують його у вугілля* (Ю. Яновський);

Немов полуда, спало засліплення його [Бовдура] очей... Що він зробив?... За що позбавив життя сесю молоду людину? (І. Франко). ФО *відбирають життя, позбавив життя* передають, що ВА звершився, практична дія вчинку відбулася – вчинено вбивство людей;

Хома подумав, що ще трохи його товкмачив, прийнявсь лежачого шкварити.. дідусь не розсиплеться, а Хома знай його бибехами годує (Г. Квітка-Основ'яненко);

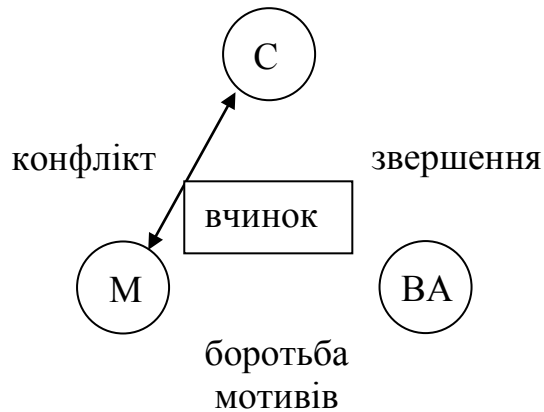
*Раз за разом стражники, вихопивши з ярмаркової гуці, підводили до нього [пристава] то **впійманих на гарячому** кишенькових злодіїв, то всяких зальотних аферисток* (О. Гончар);

*Були серед привезених то спекулянтки, **піймані на гарячому**, то злісні сектантки* (О. Гончар). ФО *бибехами годує, впійманих на гарячому, піямані на гарячому* передають, що ВА звершився, практична дія вчинку відбулася – діда побили, кишенькових злодіїв та спекулянтів викрито на місці злочину;

*Губернаторчику – лебедиду, отсей гультяй порвав мене серед чистого поля та й покористувався тілом моїм, мовби шматинною якою немитою, та й **потолочив** мені, бідній, нещасній, той **віночок**, що берегла я двадцять і три рочки...* (Сервантес, переклад Лукаша). ФО *потолочив віночок* передає, що ВА звершився, практична дія вчинку відбулася – гультяй силоміць позбавив дівчину незайманості; наявний злочин зґвалтування.

Проаналізований матеріал свідчить, що повні ВА на позначення злочинної поведінки людини передаються невеликою кількістю ФО (близько 12 % від усього загалу ФО на позначення злочинної поведінки людини). 88 % дослідженого фразеологічного матеріалу на позначення злочинної поведінки людини передають неповні ВА:

Схема 3. Встановлення ситуативних відношень

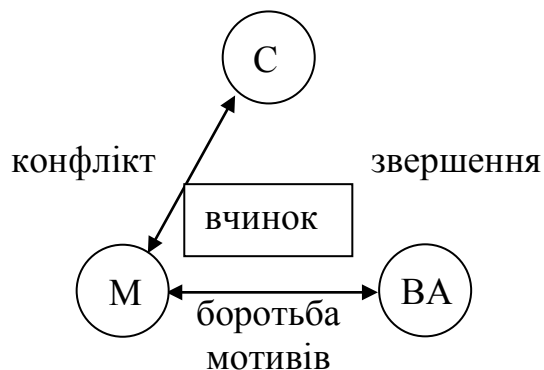

За смердовбивство я не знаю, – відповів Санчо, сам **на чуже життя не важив** ізроду, знаю тільки, що Свята Германдада за тими сочить, що на битому шляху бійку заводять, а я в таке мішатись не хочу (Сервантес, переклад Лукаша). ФО **на життя важив** передає наявність ВА, а вузький контекст вказує на те, що ВА неповний, злочин відсутній, фіксується лише перший момент вчинку – ситуація (див. Схему 3): Санчо знає про тих, хто заводить бійку на битому шляху, але чинити замах на їхнє життя не хоче;

– Скажіть вашому синові, якщо він ще наважиться дразнити мого собаку, я **випущу** з нього **кишки!** – гнівно кричав розлючений Максим (Ю. Мокрієв). ФО **випущу кишки** передає наявність ВА, а вузький контекст вказує на те, що ВА неповний, злочин відсутній, фіксується лише перший момент вчинку – ситуація (див. Схему 3): хлопець дразнив собаку, якщо він продовжуватиме це робити, Максим погрожує хлопця вбити;

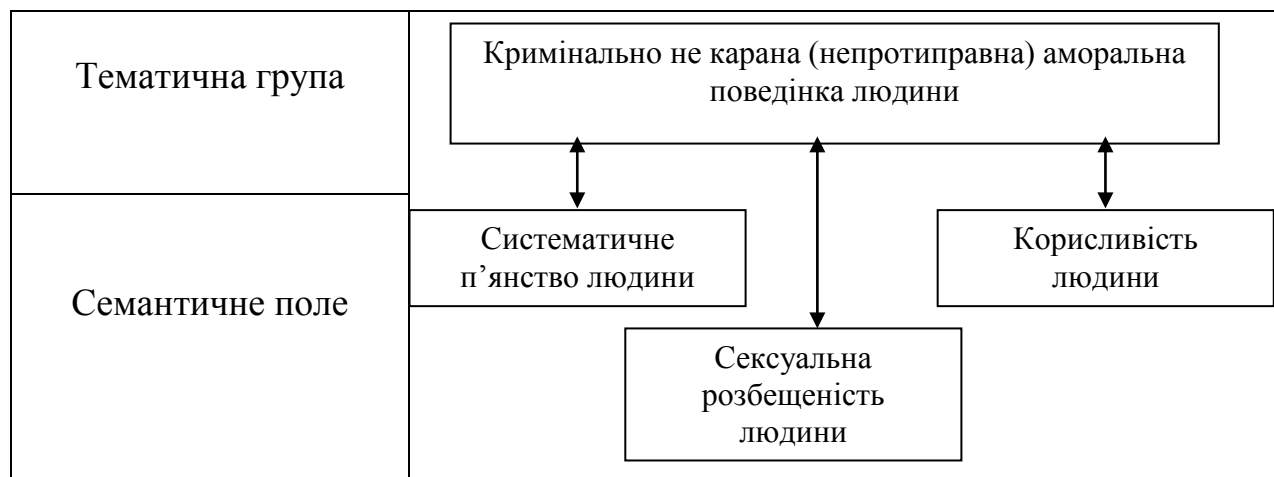
– Я добре знаю, окаянна, що ти йому [душпастиреві] говорила! Ану ж, признавайся мені зараз, як звати того попа, що ти з ним любишся і що приходить до тебе щоночі ночувати, бо таке слово знає, а не признаєшся, то **жили тобі переріжу!** (Боккаччо, переклад Лукаша). ФО **жили переріжу** передає наявність ВА, а вузький контекст вказує на те, що ВА неповний, злочин відсутній, фіксується лише другий момент вчинку – конфлікт, боротьба мотивів (див. Схему 4): індивід перебуває в стані пригнічуючих амбівалентних почуттів (казати чи не казати ім'я попа).

Схема 4. Встановлення мотиваційних відношень

Структура тематичної групи ФО “Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини” має такий вигляд (див. Схему 5.):

Схема 5. Структура тематичної групи “Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини”

Семантичні поля, що позначають кримінально не карану (непротиправну) аморальну поведінку людини, складаються безпосередньо з синонімічних рядів. У структурі ідеографічної класифікації подібних ФО відсутня одна ланка – семантична група. Отже, тематичну групу ФО “Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини” утворюють семантичні поля ФО, що характеризують:

1) систематичне п'янство людини:

тинятися по шинках (по корчмах, з корчми в корчму). Постійно пиячити, занедбуючи свої справи, обов'язки і т. ін. [ФСУМ: 883]. *От так ... жила я літ двадцять. І не жила, а хилялась, Із ... корчми в корчму тинялась* (І. Франко);

в горіліці киснути. Постійно пиячити [ФСУМ: 373]. *Що по панських дворах вони [дворові] позивали в горіліці киснути, її п'яним хмелем підсолоджувати своє гірке життя* (Панас Мирний);

з кругу (з пуття) спитися. Остаточо опуститися, втратити людську гідність через пияцтво [ФСУМ: 848]. [Христя:] *А я тобі й забула хвалитись: до тебе Чіпка заходив ... – Ага!.. – Чого ж це? – Не знаю ... Каже – хліб продати ... – Гм, – мугикнув Грицько. – От, дивіться, коли не здурів парубок ... З кругу спився!* (Панас Мирний); [Перун:] *Перепився [старий] та з розуму з'їхав.* [Казидорога:] *Сам з кругу спився* (І. Франко) тощо;

2) корисливість людини. Як засвідчують психосемантичні дані [Петренко 1997: 305-306], загальне значення семантичного поля ФО «Корисливість людини» включає ознаку нечесності. На думку В.Ф. Петренка, ця ознака “семантично дуже багатопланова та складна. Нечесність полягає в невідповідності індивідуальних цінностей суб'єкта й форм їх реалізації суспільним цінностям і нормам при зовнішній демонстрації визнання цих

норм” [Петренко 1997: 305-306]. Найчисленнішими синонімічними рядами цього семантичного поля є:

а) обманути, перехитрити (використовувати іншу людину як засіб для досягнення власних цілей): **брати / взяти на арапа** [ФСУМ: 51]; **забивати / забити баки** [ФСУМ: 297]; **замовляти (заговорювати) / замовити (заговорити)зуби** [ФСУМ: 313] тощо.

Наведемо декілька прикладів:

[Дід Кияшко:] **Одне слово, забила мені баки** [дочка шевця] – далі нікуди. **Та й оженила таки ж на собі** (Ю. Збанацький). ФО **забила баки** передає, що дочка шевця хитрощами використала Кияшка для досягнення власної мети – одружилася з ним;

– **Умієш ти [циган] замовити зуби, та щоб після цього в печінці не кололо (М.Стельмах)**. ФО **замовити зуби** передає, що циган продає коні й хоче одурити Плачинду, тобто прагне його використати для реалізації власної мети;

б) обманути, перехитрити (поставляти іншій людині неправильну інформацію про власні цілі, соціальну й предметну дійсність): **пускати (перти) пустити туман (туману, рідко тумана) [у вічі]** [ФСУМ: 718]; **наводити / навести полуду (більмо) на очі** [ФСУМ: 520]; **Замилювати (милити) / замилити очі** [ФСУМ: 312] тощо:

– **Не доберу я толку в твоїх речах, – каже Петро. – Що за охота тобі мене морочити? То заговориш буцім щиро, то знов туман у вічі пустиш** (П. Куліш). ФО **туман у вічі пустиш** передає, що у поведінці суб’єкта є щось нечесне, незрозуміле, заплутане;

Щось страшне стуманило мій розум, навело полуду на очі (І. Нечуй-Левицький). ФО **навело полуду на очі** означає, що суб’єкта неправильно інформували;

– **А то так. Бо такі як наш Лосій, хіба правду скажуть? – Еге, гляди, щоб не сказав. Він тобі так очі замилить, такого наговорить** (Ю. Збанацький). ФО **очі замилить** передає, що індивід [Лосій] поставляє неправильну інформацію про себе, про власні цілі, про дійсність;

в) хитрувати (вдаватися до неправдивих, нечесних вчинків): **крутити (вертіти) хвостом** [ФСУМ: 402]; **підходити (підлазити з хитрощами** [СФС: 135]; **ловити (вудити) рибу в каламутній (рідко мутній) воді** [ФСУМ: 444] тощо:

– **А що, взяв? Вертів, вертів хвостом, бісів Супруненко, та й довертівся! Так вам і треба, гаспидські дуки** (Панас Мирний);

Уранці писар до голови й підліз з хитрощами, не розказуючи нічого, який йому бешкет Макухівна Ївга зробила (Г. Квітка-Основ’яненко). ФО **вертів хвостом, підліз з хитрощами** передає, що індивіди [Супруненко, писар] вдаються до нечесних, неправдивих вчинків, тобто хитрують;

– **Експедиторський нахил у Жори виявився неабиякий. Підхід рибальський – хвацько ловив рибку в каламутній воді** (О. Ковінька). ФО **ловив рибку в каламутній воді** передає, що Жора хитрував для власної вигоди, але завжди старався приховати свої нечесні дії (“вираз пов’язаний із тим, що в каламутній

воді ловити рибу легше, бо вона не бачить сіток, корзин, неводів тощо” [Ужченко В.Д, Ужченко Д.В. 1998: 166] тощо;

г) змінювати ціннісні орієнтири: *і нашим і вашим*. Одночасно комусь одному й другому [ФСУМ: 538]; *тримати (держати) ніс (носа) за вітром (по вітру)*. Діяти непослідовно, безпринципно, змінюючи свої переконання і поведінку відповідно до обставин [ФСУМ: 897]; *собі на умі*. Думати про власні інтереси, мати свої плани, задуми [ФСУМ: 914] тощо.

ФО цієї групи передають, на думку психологів, поведінку суб'єкта, пов'язану зі змінами ціннісних орієнтирів, цілей і завдань залежно від життєвих обставин, але на користь самого суб'єкта та зрештою зі шкодою для інших учасників спільної діяльності, у яку цей суб'єкт включений. Ось що пише з цього приводу В.Ф. Петренко: “... Деякий суб'єкт виявляється слабкою ланкою в спільній діяльності за рахунок нестійкості ціннісно-мотиваційної структури його особистості: на нього не можна покластися” [Петренко 1997: 306]:

Полозенко щось хитрує. Хоче бути добреньким – і нашим і вашим (І. Цюпа);

Стратон Стратонович завжди ніс тримав за вітром, як досвідчений заєць, що відчув запах вовка чи лисиці на віддалі(О. Черногуз);

Він показав себе ще в студентські роки; керувався репутацією хитрої прогнози, людини собі на умі ...(О. Бойченко). ФО *і нашим і вашим, ніс тримав за вітром, собі на умі* передають відсутність у суб'єктів “деяких надіндивідуальних “трансцендентальних” цінностей, які стоять вище безпосередніх прагматичних цінностей і які зумовлюють стійкість поведінки людини та її кооперацію з іншими людьми в ситуаціях, коли спільна діяльність вимагає стати вище егоїстичних і егоцентричних інтересів” [Петренко 1997: 306]. Трансцендентальний (нім. *transzendental*, від лат. *transcendens* – який виходить за межі) – 1) У схоластиці – який являє собою найзагальніше поняття [Словник іншомовних слів 2000: 585]. Егоцентризм (від лат. *ego* – я і *центр*) – 2) *Негативна* риса характеру, що полягає в крайньому індивідуалізмі, *егоїзмі* [Словник іншомовних слів 2000: 186]. Егоїзм (франц. *egoïsme*, від лат. *ego* – я) – моральний *принцип* і *негативна* риса характеру, що полягають у нехтуванні інтересами суспільства й інших людей заради особистих інтересів [Словник іншомовних слів 2000:186].

Проаналізований матеріал свідчить, що близько 85 % досліджених ФО на позначення корисливості людини передають повні ВА.

3) сексуальну розбещеність людини.

Семантичне поле ФО “Сексуальна розбещеність людини” складається безпосередньо із синонімічних рядів зі значеннями:

а) вступати в позашлюбні зв'язки з кимось: *наставляти / наставити роги* [ФСУМ: 535]; *скакати (вскакувати / скочити (вскокити) в гречку* [ФСУМ: 813]; *стрибати (скакати) через пліт* [ФСУМ: 866] тощо;

б) позбавити незайманості: *потолочити віночок* [ФПМЛ: 48]; *зірвати віncia* [ФПМЛ: 48]; *зоставити без віncia* [ФПМЛ: 48] тощо;

в) схилити до інтимних стосунків, взаємин: *підводити / підвести на гріх* [ФСУМ: 631-632]; *підкусити на гріх* [ФПМЛ: 97]; *підманути на гріх* [ФПМЛ: 97] тощо.

Досліджуваний матеріал свідчить, що на позначення сексуальної розбещеності людини тільки декілька ФО передають повні ВА:

Навіть в такий час... підсміюється [Січкара] *в душі з Денисенка, який за землею не бачить, як жінка з іншими стригає через пліт* (М. Стельмах);

А звідницям [у пеклі] таке робили, Що цур йому вже і казати, на гріх дівок, що підводили і сим учились промишлять (І. Котляревський);

[Зінька:] *Ач, стара, вже й зуби погнили, а їй зальоти на думці: заманулося на старість у гречку скакати* (М. Кропивницький). ФО *стригає через пліт, на гріх підводити, у гречку скакати* передають, що ВА звершився, практична дія вчинку відбулася – жінки вступили в позашлюбні стосунки; звідниці схилили до інтимних стосунків дівчат;

[Лавренсія (до Пасквали):] *А неслави й поговору про сеньйора – стрибунця скільки ходить по містечку! Не одну дурну овечку Він зоставив без вінця* (Лопе де Вега, переклад Лукаша). ФО *зоставив без вінця* передає, що ВА звершився, сексуально розбещений індивід позбавив довірливих дівчат незайманості.

Встановлено, що 90 % досліджуваного матеріалу на позначення сексуальної розбещеності людини передають неповний ВА:

Янечку, ти – золото, – захоплювався пан Бжельський. – Спритний, як чорт, і рахубний, як краківський лихвар. Певно, твоя мама наставляла роги померлому Адаму Свенціцькому з якимось Шмульком чи то Янкелем (З. Тулуб). ФО *наставляла роги* передає наявність ВА, а вузький контекст вказує на те, що ВА неповний, а фіксується лише перший момент вчинку – ситуація: Ян характером не подібний на батька, то може мати зраджувала батька з Шмульком чи Янкелем;

... побачивши, що несла його тій спокусі опиратися, він [Рустіко] уже не борюкався, а піддався їй до решти і, відкинувши на бік святі помисли, молитви та бичування, зводив собі на думку, яка вона гарна та молода дівчина, та почав уже й способу прибирати, як би її на гріх підвести, так щоб вона про його спорзні наміри не догадалась (Боккаччо, переклад Лукаша). ФО *на гріх підвести* передає наявність ВА, а вузький контекст вказує на те, що ВА неповний, а фіксується лише, що індивід (Рустіко) внутрішньо готовий до вчинку (схилити дівчину до інтимних стосунків).

Отже, девіантна поведінка людини передається широким діапазоном фразеологічних засобів української мови. У результаті дослідження виявлено 2 тематичні групи ФО на позначення девіантної поведінки людини: 1) “Злочинна поведінка людини”; 2) “Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини”. Перша тематична група є менш численною й складається безпосередньо з синонімічних рядів. Друга тематична група складається з трьох семантичних полів. Найчисленнішим є семантичне поле “Корисливість людини”. Семантичні поля другої тематичної групи складаються безпосередньо з синонімічних рядів.

ФО на позначення злочинної й кримінально не караної (непротиправної) аморальної поведінки людини передають як повні, так і неповні ВА.

Семантика ФО реалізується переважно у вузьких контекстах.

Перелік умовних скорочень

дет. – детальніше

див. – дивіться

лат. – латинського

нім. – німецькою

т. ін. – таке інше

франц. – французькою

СФС – Словник фразеологічних синонімів / М.П. Коломієць, Є.С. Регушевський: За ред. В.О. Винника. – К.: Рад. шк., 1988. – 200 с.

ФПМЛ – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2002. – 735 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1 – 2.

Література

1. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте. – Ташкент: ФАН, 1988. – 91 с.

2. Морковкин В.В. Опыт идеографического описания лексики. – М.: Изво Московского ун-та, 1977. – 168 с.

3. Петренко В.Ф. Основы психосемантики: Учебное пособие. – М.: МГУ, 1997. – 400 с.

4. Прадід Ю.Ф. Вступ до юридичної лінгвістики: Навчальний посібник / За ред. чл.-кор. АПрН Ярмиша О.Н. – Сімферополь: Доля, 2002. – 104 с.

5. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія: Проблематика досліджень. – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.

6. Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., исправл. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

7. Психологический словарь / Под ред. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Педагогика-Пресс, 1998. – 440с.

8. Соколовская Ж.П. «Картина Мира», Системность, Моделирование и Лексическая семантика. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2000. – 176 с.

9. Соколовская Ж.П. Исследования по лексической семантике. Книга 2. Семантическая структура слова. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2000. – 144 с.

10. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. – 662 с.

11. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.